Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi *(The Journal of Social and Cultural Studies)*
Cilt/Volume: I, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2015, ss. 17-47

Uluslararası Afyon Anlaşmalarında Osmanlı İmparatorluğu

The Ottoman Empire in The International Opium Convention

Burak Çıtır*

Öz

İlkçağ uygarlıklarından günümüze yaklaşık beş bin yıllık tarihi ile haşhaş bitkisi ve ondan elde edilen afyon, dünyanın en eski tıbbi ve sanayi ürünlerinden birisidir. Afyondan elde edilen morfin ve eroinin zaman içerisinde bağımlılık yapıcı özellikleri keşfedilince, hammadde kaynağı olan afyonun üretimi ve tüketimini sınırlandırmak amacıyla 1909 Şanghay ve 1912, 1913 ve 1914 yıllarında Lahey'de bir dizi konferans düzenlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, düzenlenen bu konferansları üretici ve ihraç edici bir devlet bakış açısı ile ele almaktaydı. Bu konferanslar sonunda alınan kararların hem dünya hem de Osmanlı İmparatorluğu açısından incelemesi ve diğer devletlerin ekonomik çıkarları açısından bu konferanslara karşı takındıkları tavırlar önemlidir. Bu makale kapsamında haşhaş bitkisi ve afyonun tarihi incelenirken aynı zamanda düzenlenmiş olan uluslararası konferanslar da ayrıntıları ile incelenecektir. Bu konferanslar karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun tutumu ise hem arşiv belgeleri hem de matbu kaynaklar üzerinden ayrıca mercek altına alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Haşhaş, Afyon, Morfin, Eroin, Şanghay, Lahey, Osmanlı İmparatorluğu

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (bcitir@sakarya.edu.tr)

Abstract

Since the ancient period opiom and its outcome opium is one of most noteworthy and oldest medical and industruial product in the world history. Despite the longest history, nearly 5000 years, as a result of finding out the features of its such as addiction, some conferences had been arranged to restrict the production and consuption of it firstly in Shanghai 1909 and then in Hague 1912, 1913, and 1914. These conferences had been followed also by the Ottoman Empire as a producer and seller country in the world. The resulotions of them are so important for not only the Ottoman Empire but also the other country all over world in terms of the Empire and the competition of them. In this sense this study made an effort to shed light firstly the history of the opium after giving the historical backround, it is going to discuss the conferences to understand the manner of nations for opium in this period. In the second part of the study, the article focuses on the Ottoman Empire and surveys the approach of the Empire during the period of meetings in the light of archive documents.

Keywords: Poppy, Opium, Morphine, Heroin, Shanghai, Hague, Ottoman Empire

Giriş

Haşhaş bitkisi ve ondan elde edilen afyon, günümüzden beş bin yıl öncesine uzanan tarihi ile ziraat ve ticaret hayatında kendine önemli bir yer edinmiştir. İlkçağ uygarlıklarından başlayarak yetiştirildikleri ve elde edildikleri her coğrafyada çeşitli adlar ile anıla gelmişlerdir. Sümer tabletlerinde "gil"[1] olarak ifade edilen haşhaş bitkisi, Hititlerde "Hassikka"[2] olarak adlandırılmaktaydı. Aynı şekilde Latinlerde "opium" olarak geçen afyon, Farsçada "afyûn" olarak kullanılırken Türkçeye de bu dilden "afyon"[3] olarak geçmiştir.

Afyon maddesi ilk çağlardan itibaren sağlık alanında kullanılmış ve özellikle öksürük ve karın ağrısındaki iyileştirici özelliğiyle dikkat çekmiştir. Fakat ilerleyen dönemlerde bağımlılık yapıcı özellikleri de izlenmiştir. Bu yönden dünyanın bilinen ilk uyuşturucu maddesi olarak da adlandırılmaktadır. Kurtuluş kaynağı olarak görülen bu maddenin etkilerinin giderek kötü sonuçlar doğurması, insanlığı yeni arayışlara sevk etmiştir. 1806 yılına gelindiğinde Alman eczacı asistanı Friedrich Wilhelm Adam Sertürner, yapmış olduğu çalışmalar sonucunda afyondan yeni bir madde elde etmiştir. Bu maddeye Yunan rüya tanrısı Morpheue'den esinlenerek Morphium adını vermiştir.[4]

---

1 Çağrı Erhan, *Beyaz Savaş*, Ankara: Bilgi Yayınları, 1996, s. 25; "MÖ 3000'de Sümerler 'gil hul' ya da 'sevinç bitkisi' olarak anılacaktır." United Nations Office on Drugs and Crime [UNODC], *World Drug Report* 2008, United Nations Publication, Vienna, 2008, s. 173.

2 Filiz Çolak, "Anadolu'da Afyon Ziraatı ve Ticaretine Dair İzlenimler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, VI/1, (January 2013), s. 515.

3 Mustafa Baktır, "Afyon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 1998, I, s. 442.

4 Martin Booth, Haşhaşdan Eroine Uyuşturucunun 6000 Yıllık Öyküsü, İstanbul: Sabah Kitapları 1996, s. 60. Friedrich Wilhelm Adam Sertürner'in buluşunun tarihi hakkında farklı farklı tarihler verilmektedir; Ali N. Babaoğlu, *Uyuşturucu ve Tarihi Bağımlılık Yapan Maddeler,* İstanbul: Kaynak Yayınları 1997, s. 50; Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Uyuşturucu Başta Olmak Üzere Madde Bağımlılığı ve Kaçakçılığı Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu,* Kasım 2008, s. 57; Reşat Saka, *Uyuşturucu Maddeler,* İstanbul: Cumhuriyet Matbaası,

Sertürner'in ürettiği morfin, öksürük ve karın ağrısı başta olmak üzere birçok hastalığın tedavisinde kullanılmaya başlandı. Fakat ham afyonda olduğu gibi morfinin de zaman içerisinde bağımlılık yapıcı etkileri gözlemlenmeye başladı. Bunun üzerine Alman Bayer Şirketi kimyagerlerinden Dr. Felix Hoffman, 1897'de afyon ve morfin üzerinde yaptığı araştırmalar sonrasında, morfini sentezleyerek, morfin kadar etkili fakat onun kadar bağımlılık yapmayan eroini üretti.[5] "Mucize ilaç" olarak tanıtılan eroin kısa sürede morfinin yerini aldı. Ekonomik kâr yönünden bir kilo morfinden iki kilo eroin elde edilmesi, eroinin üretimini daha da arttırdı. Morfine alternatif olması için üretilen mucize ilaç eroinin yan etkileri de zaman içerisinde görülmeye başlanınca ilk önce Amerika'da ardından Avrupa'da yasaklandı. 1913 yılına gelindiğinde Bayer Şirketi eroin üretimini tamamen durdurma kararı aldı.[6] Şirketin bu kararına rağmen eroinden elde edilen kârı bırakmak istemeyenler dünyanın dört bir tarafında, gayri resmi yollardan bu maddenin üretimine devam etmişlerdir.

Dünya'da Haşhaş Ziraati ve Afyon Ticareti

Afyonun ticaret, savaş ve göçler yoluyla dünyaya yayılması, onun ziraat ve kullanım alanlarını da farklılaştırdı. Farklı coğrafyalarda farklı şekillerde üretildi ve tüketildi. Sekizinci asırda Çin'de haşhaş ziraati ve afyon üretiminden bahseden kaynaklara rastlansa da[7] üretimin azlığı afyonun 16. yüzyıla kadar yüksek fiyatla satılmasına ve kullanım alanlarının sınırlı kalmasına neden oldu. Talep sınırlı, üretim azdı. Fakat aynı yüzyılın başında Hindistan'dan Burma (günümüz Myammar), Melaka (günümüzde Güney Kuala Lumpur, Malezya) ve Güneydoğu Asya'nın diğer bölgelerine, Hint afyonunun ihraç edildiği bilinmektedir. Bu bölgelere yapılan ticarette taşımacılığı genellikle Hintli, Arap ve Çinli tüccarlar üst-

---

1948, s. 53; Friedrich Wilhelm Sertürner, "Morphine", *http://opioids.com/morphine/wilhelm-serturner.html*, (Erişim 9 Nisan 2015).

5 F. Cengiz Erdinç, *Overdose Türkiye*, İstanbul: İletişim Yayınları 2004, s. 24-25.

6 Erdinç, *Overdose Türkiye*, s. 30.

7 Kamran Şerif, *Afyon: Türkiye'de ve Dünyada*, Basım Yeri ve Yılı Bilinmiyor, s. 28.

lenmekteydi. 16. yüzyılın başı itibarıyla bölgede varlığını hissettirmeye başlayan Portekizli tüccarlar da Hindistan'dan Çin'e yapılan afyon ticaretinde baskın rol oynadılar. Bu dönemde Babür yönetimi altındaki Hindistan'da afyon üretimi önem kazandı. Zamanla kullanım alanının genişlemesi ile birlikte afyon, Hindistan için vazgeçilmez bir ticaret maddesi haline geldi. Afyonun artan bu öneminden dolayı Babür İmparatoru Ekber Şah (1556-1605), afyonun üretim ve dağıtımına devlet tekeli uygulamasını getirdi.

Ekber Şah dönemindeki tekel uygulamasına rağmen afyon, küresel çapta bir ticaret maddesi olarak değerlendirilmiyordu. Bölgesel anlamda önemli bir üründü ve Hindistan'dan Çin'e yapılan ticaretteki artışla birlikte 1589 yılından itibaren afyon, Çin'de resmi gümrük tarifelerine eklenerek ticaret listelerinde yer almaya başladı.[8]

Afyonun keyif verici bir madde olarak kullanılması ve ticarette öneminin artarak küresel bir ürün olması, coğrafi keşifler ile birlikte olmuştur. 1613 yılında bir Fransız–Hint şirketi, ilk afyon fabrikasını Hindistan'ın Surat şehrinde kurarak ilk içimlik afyonu yani keyif afyonunu üretmişlerdir.[9] 17. yüzyılın sonlarına doğru afyon kullanımında yeni yöntemler keşfedildi. Bunlardan biri de afyonun tütünle karıştırılarak içilmesiydi. Bu kullanım şekliyle birlikte bağımlılık daha da hızlandı. Çin'de afyon çiğnemenin uzun bir geçmişi vardı fakat bu kullanım daha yeniydi. Hızla yayılan bu bağımlılık bir problem olarak 1683 yılında Formoza[10] (günümüz Tayland) ve Amoy (günümüz Xiamen) limanlarında tespit edildi. Bunun üzerine 1729 yılında Çin İmparatoru Yongzheng, bu mad-

---

8 UNODC, *A Century of International Drug Control,* Vienna: United Nations Publication 2009, s, 19.

9 Mehmet Ali Kağıtçı, *Afyon*, İstanbul: Vakit Matbaası 1960, s. 23.

10 "Bir rivayete göre Hollandalılar Formoza'ya nüfuz edebilmek maksadiyle, oraya sattıkları tütünlere afyon karıştırmışlar ve bu yoldan, ada halkını afyon içimine alıştırmışlardır. Afyonlu tütünlerin daha fazla keyif verici olduğunu gören Formozalı Çinliler bu âdeti Çin kıtasına yaymışlardır." (Kağıtçı, *Afyon*, s. 23).

denin ithalatını ve satışını yasaklayan bir kararname yayınladı.[11] Bu yasaklama ile birlikte Çin'de şiddetli karışıklıklar ortaya çıktı. Karışıklıkların ortaya çıkmasında yasaklama ile birlikte artan afyon fiyatları etkili olmuştu. Daha da önemlisi bu yasaklama afyon kaçakçılığı endüstrisi için milat oldu.

17. yüzyılın başında kurulan Doğu Hindistan Kumpanyası aracılığıyla İngilizler, Hindistan'da ticari faaliyetlere başladılar. Hindistan'ın iki ana afyon yetiştiricisi olan Bengal ve Bihar eyaletlerinde üstünlüğü sağladıktan sonra 1773 yılından itibaren kıtanın geri kalanında yapacağı askeri faaliyetleri finanse etmek için afyon üzerinde aynı Ekber Şah'ın yaptığı gibi tekel uygulamaya başladılar. Gelişmeler Hindistan'ı 19. yüzyılın başında, dünyanın en büyük afyon üreticisi durumuna getirdi[12] ve Çin'de en önemli alıcı oldu. İngilizler bu ticarette o kadar ileriye gittiler ki 1796 yılında Çin İmparatoru bu ticareti engelleme adına afyonun ithalatını, aynı 1729 yılında olduğu gibi, yasaklayan bir kararname yayınladı. Kararname, İngilizlerin Çin'e olan afyon sevkiyatını önleyemedi ve Çinli gümrük memurları ve tüccarlar aracılığıyla Hint afyonu ülkeye girmeye devam etti.[13]

İngilizlerin yasaklamalara rağmen Hindistan'dan Çin'e afyon ihraç etmeye devam etmeleri zamanla afyonun daha çok talep edilmesine neden oldu. Fakat İngilizler bu ticaretten istedikleri yüksek kâr oranına hala ulaşamamışlardı. Bunun üzerine geleneksel taşıma yöntemleri yerine yeni yollar denemeye başladılar. 1830'lu yıllarda Güneydoğu Asya'dan çay ticaretini geliştirmek amacıyla üretilen gemiler afyon ticaretinde de kullanılmaya başladı. İngiliz ve Amerikan tersanelerinde üretilen bu gemiler eskiye oranla üç kat daha hızlı taşımacılık yapmaktaydı. Afyon için Hindistan'ın Patna ve Malwa bölgelerine yılda bir sefer yapılırken bu gemiler sayesinde sefer sayısı üçe çıktı. İngilizler, halk arasında "Opium

11 UNODC, *Drug Report,* s. 173. Ayrıca bkz., Kağıtçı, *Afyon,* s. 23.

12 UNODC, *Drug Report,* s. 174.

13 Kerem Gökten, *Çin Yüzyılını Anlamak,* Ankara: Nota Bene Yayınları 2012, s. 64.

Clipper" olarak anılan, afyon ticaretindeki önemli etkileri ve süratlerinden dolayı bu gemilerin üretimini hızlandırdılar.[14]

İngilizlerin ticareti geliştirme adına yapmış oldukları bu çalışmalara rağmen Çin'in afyon yasağı konusundaki tutumu ülkede döviz rezervlerinde düşüş yaşanmasına neden oldu. Ekonomi için asıl sorun ülkeye kaçak olarak giren afyonun vergilendirilememesi idi. Yasaklamaların ekonomik anlamda sıkıntılara yol açması ile birlikte Çin'in bazı eyaletlerinde 1880 yılından itibaren valiler tarafından yerli afyon ekimi ve resmi afyon ithalatına izin verilmeye başlandı. Eyalet valilerinin değişen bu tutumuna rağmen Çin merkezi hükümeti yasaklayıcı tutumunda değişikliğe gitmedi.[15]

Tüm yasaklamalara rağmen eyaletlerde yaşanan serbestlik afyon üretimi ve ithalatı üzerinde olumlu etkiler yapmıştır. Yaşanan bu gelişmeler ile birlikte 1890 yılı itibarıyla Çin Hükümeti, afyon üzerindeki yasaklayıcı politikalarından vazgeçmiştir. Bu karar, Çin afyon üretimi üzerinde hızlı artışların yaşanmasını sağlamıştır. 1830'larda toplam üretim yaklaşık 5000 sandık yani ortalama 300 ton civarındayken, 1880 yılından itibaren afyon üretimi ithalatı geçmeye başlamıştı.[16] Bu gelişme 19. yüzyılın başından itibaren dünyanın en büyük afyon yetiştirici olan Hindistan'ı etkiledi ve 1880 yılında, afyondan elde edilen gelir, toplam gelirlerinin %14'üne denk gelen Hindistan'da bu oran 1905 yılında % 7'lere kadar geriledi. Farklı bir ifadeyle Hindistan'ın 1894 ve 1905 yılları arasında afyon geliri 5.000.000 pounddan 3.000.000 pounda kadar geriledi.[17] Hindistan'ın afyon üretimindeki bu düşüşün Çin'in yerli üretimini arttıracağını düşünen İngilizler, Osmanlı ve İran afyonlarının Çin'e ihracını desteklediler. Fakat İngiliz Muhafazakâr Partisi'nin ticaret politikalarına karşı çıkan, afyon karşıtı İngiliz Liberal Partisi, 1906 yılında Avam Kamarası'nda

14 Peter C. Perdue, *The First Opium War The Anglo-Chinese War of 1839-1842*, Massachusetts Institute of Technology, 2010, s. 4; UNODC, Drug Report, s. 174-175.

15 UNODC, *Drug Report*, s. 175.

16 UNODC, *Drug Control*, s. 24.

17 UNODC, *Drug Report*, s. 176.

çoğunluğu ele geçirince Hint-Çin afyon ticaretinin durdurulması için çağrıda bulundu.

Anadolu'da Haşhaş Ziraati ve Afyon Ticareti

Tarih boyunca farklı coğrafyalarda ziraati yapılan haşhaş bitkisi ve afyon, zaman içerisinde kendine ait bir ekonomik yapı inşa etmiştir ve Osmanlı İmparatorluğu da bu yapıdan kendine düşen payı almıştır. Bir kente adını verebilecek kadar Anadolu coğrafyasında kendine yer edinmiş olan afyon, Osmanlı İmparatorluğu için gerek sağlık gerekse ekonomik açıdan her zaman önemli bir faaliyet alanı olmuştur.

Haşhaş bitkisi ziraatinin nasıl yapıldığına bakacak olursak, bir metre boylarında renkli çiçekler açan fidanının büyük olmasına rağmen kökleri kısa ve dalsız bir bitkidir. Bir dönümlük alana savurma yöntemiyle, 625 dirhem (ortalama 2 kg) haşhaş tohumu serpilir. Bu yöntem ile tarlaya ekilecek olan tohumlar kendisinin dört katı kadar gayet ince ve kuru kum ile karıştırılarak ekilir. Bu sayede tohumların seyrek düşmesi sağlanmış olur. Tarlaya bu şekilde ekilen tohumlar, çalı süpürgeleriyle hafifçe örtülüp, üzerine merdane çekilerek ekim işlemi sonlandırılır. Savurma yöntemi İzmir, Manisa ve Aydın gibi sıcak bölgelerde uygulanmaktadır. Bolu, Kütahya, Isparta gibi nispeten soğuk bölgelerde ise tohum serpildikten sonra filiz vermeye başlayınca çapalanarak birbirinden ayrılır ve seyrekleştirilir. Ekildiği alandan yılda iki kez ürün alınabilen haşhaş, ekim ve kasım aylarında ekilirse haziran ayında, aralık ve ocak aylarında ekilirse temmuz ayında olgunlaşmaya başlar. Olgunlaşma evresinde renkli çiçekler açan haşhaşın bu evreden sonra çiçekleri tamamen dökülür.[18] Çiçeklerinin dökülmesiyle birlikte haşhaş bitkisi koza haline gelir ki bu kozalara Anadolu'da "kelle" veya "topak" adı verilir.[19] Çiçeklerinin dökül-

18 Ermenekli Muharrir Nuri, "Afyon Ticareti", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası,* XIV (1 Teşrin-i Evvel 1333/1 Ekim 1917), s. 216-217; Muallim Fazıl, "Haşhaş Ziraati ve Afyonun Ehemmiyeti", *Yeni Çiftçilik,* nr. 60-10 (1 Nisan 1341/ 1 Nisan 1925), 658-659.

19 *Aylık Mecmua,* "Afyon", X (Nisan 1928), s. 15.

mesi ile ortaya çıkan bu kelleler yeşil renkte olur ve yeşil kaldıkları süre içerisinde, yani o hafta içerisinde, kelleler çizilmelidir. Kelleler ne kadar yeşil ise içeriğindeki afyon o kadar kaliteli olur. Haşhaş kellelerinin çizilme işlemi yatay bir şekilde yapılır ve kelle dışına sızan afyon toplanır. Çizim akşam yapılıp sabah toplanırsa bu afyonların renkleri koyu olur; buna karşın miktarları daha fazla olur. Eğer haşhaş kelleleri sabah çizilir, akşam toplanır ise renkleri açık olur; fakat miktarları az olur. Miktarı az olan açık renkli afyonun piyasada alıcı bulması koyu renkli afyona oranla daha kolaydır.[20] Bu afyonlar haşhaş kellelerinden özel bıçaklar yardımı ile toplanarak tabaklarda biriktirilir. Belli bir miktara ulaşınca yoğrularak topak haline getirilir ve haşhaş yapraklarına sarılarak sandıklanır. Her bir sandık ortalama 70-75 kilogramdır.[21] Her bir dönümden arazinin yapısına, ekilen haşhaşın cinsine, iklimine ve bakımına göre 1 kilo ile 4 kilo arasında afyon elde edilir.[22]

Dünyada afyona artan taleple birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu bitkinin ziraati önem kazanmış ve devlet üretimi arttırmak için afyonun ekimi, yetiştirilmesi ve hasadı konusunda uzmanlara layihalar hazırlatmıştır.[23] Bu layihalarla birlikte üretimde verim ve artış yaşanmaya başlamıştır. 1911 senesine gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda afyon yetiştirilen Adana, Ankara, Antalya, Amasya, Aydın, Bolu, Burdur, Bursa, Bilecik, Çorum, Denizli, Eskişehir, Isparta, İçel, İzmir, İzmit Sancağı (Kocaeli ve

---

20 Siraceddin Kayıhan, *Afyon ve Diğer Uyuşturucu Maddeler*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası 1946, s. 10.

21 Çolak, "Afyon Ziraati ve Ticareti", s. 517. Farklı kaynaklarda sandıkların ağırlıkları hakkında değişik bilgiler yer almaktadır; "1 Sandık yaklaşık 76 kilogramdır", Erhan, *Beyaz Savaş,* s. 30; "1 sandık 63.5 kg"; UNODC, *Drug Report,* s. 174; "1 sandık afyon 63,5 kg civarındadır.", UNODC, *Drug Control,* s, 19.

22 Kayıhan, *Afyon,* s. 12.

23 Hüdavendigar Vilayeti Celilesi Ziraat ve Nafia Müdürü Sabık Re'fetlü Amasyan Efendi'nin Afyon Tohumu Zira'ına Dair Kaleme Aldığı Layihadır, İstanbul: La Türki Matbaası, 1287.; Hüdavendigar Vilayeti Ziraat Müdürü Ali Haydar, Haşhaş Ziraati, Ticaret ve Ziraat Nezareti Kütüphanesi, Dersaadet: Matbaa-ı Osmaniyye, 1330.; Kastamonu Vilayeti Ziraat Müdürü Ahmet Hilmi, Afyonculuk, Kastamonu Matbaası, 1331.

civarı), Sivas, Tokat, Karahisar-ı Sahib Sancağı (Afyonkarahisar), Karesi Sancağı (Balıkesir), Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Konya, Kütahya, Mamürat-ül Aziz Sancağı (Elazığ), Manisa, Maraş Sancağı, Niğde Sancağı ve Uşak vilayetlerinden toplamda 720 ton afyon elde edilmiştir.[24] Bu oran son yıllarda elde edilen en yüksek afyon üretim miktarıdır.[25]

En iyi Osmanlı afyonu Afyonkarahisar, Eskişehir, Balıkesir, Kütahya ve Konya vilayetlerinde yetiştiriliyordu ve bu afyon içerdiği %10-15 oranındaki yüksek morfin ile dünyada "drogist" olarak anılmaktaydı.[26] Drogist, Avrupa ve Amerika ilaç sanayi tarafından daha çok talep edilmekteydi. Afyonu işleyebilecek herhangi bir sanayi kolunun imparatorluk sınırları dahilinde bulunmamasından dolayı üretimin tamamı ham olarak ihraç ediliyordu. İhraç edilen bu afyonlar yurt dışında Osmanlı afyonu olarak değil de ihraç edildikleri limanlar olan İzmir ve İstanbul limanlarının adlarıyla anılmaktaydı. Aynı zamanda İmparatorluğun en büyük afyon piyasası da İzmir'di.

Osmanlı İmparatorluğu dahilinde afyonun çiftçiden alınıp limanlar aracılığıyla ithalatı üç yolla yapılmaktaydı. Bunlar mizan satışı, köy satışı ve toptan satış şeklinde gerçekleşmekteydi.[27] Afyon yetiştiren şehirlerde kanun gereği "mizan" adı verilen afyon müzayede yerleri bulunmaktadır. Çiftçiler üretmiş oldukları afyonları mizana getirerek açık arttırma yöntemi ile satarlar. İşte bu yönteme mizan satışı adı verilmektedir. Köy satışı yöntemi ise mizana afyonu getirip müzayede yapmak yerine ihtiyaçları karşılığında aldıkları mal ile afyonun mübadele edilmesiyle yapılır. Toptan satış ise afyon tacirlerinin, köylerden mizan yolu ile satın aldıkları afyonu şehirde tekrar fiyatlandırıp toptan satmaları ile yapılan satış yöntemidir.

---

24 Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyye Müdüriyeti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği,* Basım Yeri ve Yılı Bilinmiyor, s. 231-307.

25 *Aylık Mecmua,* "Afyon", s. 15.

26 *Aylık Mecmua,* "Afyon", s. 14.

27 Muharrir Nuri, "Afyon Ticareti", s. 345-346.

Tüccar tarafından üreticiden alınarak limanlara ulaştırılan afyonun tek alıcısı İngiliz tüccarlardı. 1810 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndan afyon ithalatını sadece İngilizler yaparken bu tarihten sonra Amerikalılar da afyon ticaretine dahil olmuşlardır.[28] Amerikalı tüccarlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldıkları afyonu Hindistan'a satmaktaydılar. Bu ticarete başlamalarındaki en temel faktör Hindistan'ın azalan Çin'in artan afyon üretimidir. Bu konuda İngilizlerle işbirliği yapan Amerikalılar, Çin'in afyon üretimde dünya tekeli olmasını engellemek amacıyla Osmanlı afyonlarını Çin'e satarak bu ülkenin afyon üretimini sınırlandırmayı amaçlamışlardı. İran afyonu da doğrudan ana yurdundan bazen de Türk malı gibi görünecek şekilde ambalajlanıp İstanbul üzerinden ihraç ediliyordu.[29]

Osmanlı afyonu sadece Çin'e ihraç edilmiyordu. Senelik ortalama 5.500-6.000 sandık ihraç edilen afyonun en büyük alıcıları İngilizler ve Amerikalılardı. Bu ticarette en büyük alıcı İngiltere olarak gözükse de bu ülkeye yapılan afyon satışları İngilizler tarafından Amerika'ya aktarılmaktaydı.[30] Amerika, 1895 ve 1897 yılları arasında toplamda 1.805.249 liralık afyon ithalatı yaparak Osmanlı afyonlarının en büyük tedarikçisi konumuna ulaşmıştır.[31] İngiltere ve Amerika'nın dışında Almanya, İtalya, Fransa, Hollanda ve Japonya da Osmanlı afyonlarının önemli alıcıları arasında yer almaktadır.

Osmanlı afyonu ihraç ediliyordu ama ülke içinde de çok sayıda afyon bağımlısı olduğu biliniyordu. Hatta "tiryâk" olarak da adlandırılan afyonu kullananlara da "tiryâki" denilmesi bu yüzdendir.[32] Ayrıca İstanbul Süleymaniye'de afyon tiryakileri için satış

---

28 H. Tahsin Fendoğlu, "Osmanlı A.B.D. Ticari İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi,* 2002, XIV, s. 279.

29 Booth, *Haşhaştan Eroine,* s. 45.

30 Erkan Serçe, *İzmir 1905*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını 2000, s. 214.

31 "Havadis-i Mahalliye", *İzmir,* 6 Teşrin-i Evvel 1313/18 Ekim 1897, s. 3.

32 Ferid Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 23. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları 2006, s. 1110-1111.

yapan bir çarşının da var olduğu belirtilmelidir. Tiryakiler Çarşısı da denilen bu çarşıda "esnâf-ı ehl-i keyf" ve "afyoncuyân" adlarıyla anılan, haşhaş kapsülünden elde edilen afyonları çeşitli işlemlerden geçirdikten sonra macun haline getiren bir esnaf sınıfı mevcuttu.[33] Süleymaniye Tiryakiler Çarşısı'nda bulunan esnafının büyük bir kısmı da Yahudi tüccarlardan oluşmakta idi.[34] Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde afyon satan esnafın sayısını "dükkân ve neferât 104" olarak vermektedir.[35] Her ne kadar afyonun satışı serbest olarak yapılsa da tüketiminin gizli yapılmasına özen gösterilmekteydi.[36]

Afyon Tüketimini Engelleme Çabaları ve Uluslararası Afyon Konferansları

Günümüzde her on kişiden ikisinin bağımlısı haline geldiği afyon alkaloitleri[37] bundan bir yüzyıl önce yaklaşık 25.000.000 kişi tara-

---

33 Osmanlı İmparatorluğu'nda afyonkeşler afyonu çiğnemek, yutmak, dumanını solumak veya suyunu içme yoluyla kullanmaktaydılar. En yaygın olanı da afyonu yutmaktı (Fahrettin Kerim Gökay, *Sağlık Düşmanı Keyif Verici Maddeler,* Ankara: Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948, s. 41-44). Ayrıca bkz. Reşat Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay, "Afiyon Tiryakiliği Yasağı", *İstanbul Ansiklopedisi,* 1958, I, s. 228.

34 Koçu ve Akbay, "Afiyon, Afiyoncular", *İstanbul Ansiklopedisi,* 1958, I, s. 228.

35 Evliya Çelebi bu esnaflardan şöyle bahsetmektedir: "Gerçekten afyon yiyen anlayışlı, nükteci, zarif olur. Bu afyoncular esnafı seyishaneler üzere dükkânlarında afyon satarak kimi dilini dışarı çıkarıp asılmış şekilde gaflet uykusuna varıp, kimi kaşınıp kimi hây-hûdan ürküp nice zarif tiryakilere afyon satarken 'Karahisari değildir' diye kavga ederek geçerler" (Evliya Çelebi, *Seyahatname,* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2006, s. 327)

36 Afyon içen ardından ya kahve içer ya da tatlı tüketirdi. Tatlı tüketmek önemli bir ritüeldi ve afyondan sonra tatlı yemek cila çekmek olarak nitelenirdi. Bu nedenle pek çok afyonkeş yanında peynir şekeri kutusu taşırdı (Bayram Nazır, *Dersaadet'te Ticaret,* İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları 2011, s. 203). Afyon çekmeğe alışanlar diğer afyonkeşlerin geçirdikleri devreleri geçirirlerdi. Fakat zehirlenmeleri o kadar hızlı olmazdı. Dumanla yolu ile alınan afyon miktarı diğer şekillerde alınan afyon miktarlarından çok daha az olduğundan etkilenme süreleri uzun olurdu. Bu tarz afyonkeşlik Çinliler arasında çoğalmıştır (Kamran Şerif, *Türkiyede ve Dünyada*, s. 17.)

37 Morfin, kodein, tebain, papaverin, noskapin, papaveratum, narsein vb., Paul M. Dewick, *Medicinal Natural Products A Biosynthetic Approach,* West Sussex: John Wiley & Sons LTD. 2002, s. 330. Geniş bilgi için bknz, Kağıtçı, *Afyon,*

fından kullanıyordu. Dönemin dünya nüfusunun %1,5'ine denk gelen bu oran içerisinde, Çinli erkek nüfusun neredeyse 1/4'ü afyon tüketmekteydi. Daha o günlerde afyon üretimi içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Çin, Hindiçin, Burma, Hindistan, İran, Türkiye ve Balkan ülkelerinde üretilen afyon 1906 yılında 40.000 tondan fazlaydı.[38] 20. yüzyılın başında Çin, küresel afyon arzının %85-95'inin alıcısı konumundaydı. Bu yüzden Çinliler üretimi ve ithalatı azaltmak için büyük bir gayret sarf etmekteydiler. Bu amaçla Güneydoğu Asya'nın büyük bir bölümünü yönetimi altında tutan İngiltere'ye, 1906 yılında Hint afyonu ithalatı ile Çin afyon üretiminin sınırlandırılması için bir teklifte bulunuldu.[39] İngiltere'ye yapılan teklif uyarınca 20 Eylül 1906'da Çin Hükümeti, haşhaş ziraati ve afyon üretimi, satışı ve tüketiminin 10 yıl içerisinde tamamen yasak edilmesi hakkında bir ferman çıkardı. Bu fermanın duyurulmasından sonra Çin'deki afyon ticareti konusunda bir karmaşa yaşandı ve kaos ortamında afyon fiyatları yükseldi. Fiyatlardaki artış kaçakçılığı cazip hale getirdi.[40]

Yaşanan karışıklığa rağmen Çin, kararlığını sürdürdü ve 1907 yılında ülkeye sevkedilmek üzere hazırlanmış 51.000 sandıktan[41] fazla Hint afyonunu engellemek için İngiltere'ye bir anlaşma teklif etti. İngilizler Çin'le masaya oturdu ve yapılan görüşmeler sonrasında 1907 yılında Çipu Anlaşması imzalandı.[42] İngiliz Hükümeti'nin Çin'e yapmakta olduğu afyon sevkiyatını her sene %10 oranında azaltmayı kabul etmesi önemli bir adım oldu.[43] Çıkan bu sonuca göre İngiltere, Çin'e 1917 yılına kadar afyon ihraç edecek ve bu tarihten sonra da afyon ihracını durduracaktı. Bu anlaşma afyon tüketiminin yol açtığı sorunların hükümetler ta-

---

s. 19-21.

38 UNODC, *Durg Control*, s. 3.

39 Şerif, *Türkiyede ve Dünyada*, s. 30.

40 Kağıtçı, *Afyon*, s. 28.

41 Bir sandık afyon ortalama 62,5 kilogram ağırlığındaydı. 51.000 sandık ise toplamda 3.187.500 kilogram gelmekte idi (Kağıtçı, *Afyon*, s. 28-29).

42 Kayıhan, *Afyon*, s. 43.

43 UNODC, *Drug Report*, s. 181.

rafından da dile getirildiğini ve bu konuda ciddi önlemler alma yönündeki gerekliliğin farkına varıldığını göstermektedir.

İngiltere ve Çin'in afyon tüketimi konusundaki engelleyici çalışmalarına bir destek de Amerika'dan geldi ve Amerika da ciddi adımlar atmaya başladı. Bu bir zorunluluktu; çünkü 19. yüzyılın başlarından itibaren morfinin bir ilaç olarak kullanılmaya başlanması ile birlikte ülkedeki bağımlı sayısı çok artmıştı. Morfin aynı yüzyılda yaşanan büyük savaşlarda, Kırım Savaşı, Amerikan İç Savaşı'nda askeri hastanelerde yoğun olarak kullanılmıştı. Dolayısıyla savaşlardaki morfin kullanımı uyuşturucu bağımlılığının ürkütücü boyutlara ulaşmasına büyük katkı sağlamıştır denilirse yanlış olmayacaktır. Ayrıca 1853 yılında derialtı şırınga aletinin icadı da sorunu derinleştirdi. Morfini hastalara enjekte etmede kullanılan şırınga bu maddeyi bir zevk ve keyif kaynağı olarak kullanan morfinmanların işlerini kolaylaştırmıştı.[44] Böylece şırınga, tıpkı savaşlar gibi, uyuşturucu sorununa yeni bir boyut kazandırmış oldu. Belirtilen dönemde morfinin reçetesiz satılması, sorunu daha da kökleştirmekte ve uyuşturucu bağımlı sayısını arttırmaktaydı.

Morfin tüketiminin artmasının yanı sıra Amerikalı gençlerin bir numaralı keyif verici maddesi haline gelen, mucize ilaç olarak tanınan eroin de ressamlar, yazarlar, ünlü müzisyenler tarafından yaratıcılığın uç noktalarında dolaşmak için kullanılmaya başlandı.[45] 1905 yılına gelindiğinde Amerika'nın pek çok eyaletinde eroinin bağımlılık yapıcı özellikleri anlaşılmış ve bu tarihten sonra eroine karşı cephe alınmıştır. İşte Amerika, morfin ve eroinin yayılışını durdurmakta tek başına etkili olamayacağını anladığı andan itibaren, genel anlamda afyon tüketiminin engellenmesi konusunda uluslararası bir anlaşma yapılmasına taraftar oldu. Bu çekincelerin ön planda olduğu bir konferansın yapılması fikri Amerika tarafından ortaya atıldı. Sonuç olarak Amerika'nın teklifi ile 1909 yılında Çin'in Şangay kentinde ilk uluslararası afyon konferansı düzenlendi.

---

44 Şerif, *Türkiyede ve Dünyada,* s. 18.

45 Erdinç, *Overdose Türkiye,* s. 27.

Afyon Tiryakiliğine Karşı İlk Konferans: Şangay

Şanghay Konferansı ile başlayacak olan uluslararası uyuşturucu kontrol sistemi, bu anlamda varlığı bilinen en eski çok taraflı sistemdir.[46] Birleşik Amerika Başkanı William McKinley Hükümeti'nin teklifi ile 1 Şubat 1909 günü Çin'in Şanghay kentinde müzakerelerine başlanan konferans, afyon sorunuyla yüzleşme amacıyla gerçekleştirilmiş ilk uluslararası çabadır. Amerika'nın morfin ve daha sonra eroin ile yaşamış olduğu sıkıntı bu konferansı Amerika için daha da anlamlı kılıyordu. Dolayısıyla engelleme adına atılacak her adım Amerika'nın lehine bir hareket olacaktı. Konferansa Amerika'nın daveti ile Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Felemenk (Hollanda), Avusturya-Macaristan, İran, Portekiz, Rusya, ve Siyam (Tayland) delegeleri katılmıştır. Bir diğer katılımcı, aynı zamanda ev sahipliği de yapan Çin'in durumu ilginçti; çünkü Çin, afyon tüketimi konusunda giriştiği mücadelenin ve aldığı tedbirlerin, herhangi bir yabancı komisyon tarafından kontrol edilmemesi şartıyla konferansa delege göndermeyi kabul etmişti.[47]

Amerikalıların konferans için hazırladıkları raporlarda, Osmanlı İmparatorluğu, 1907 senesi hasılatı açısından Çin, Hindistan ve İran'dan sonra 2.300 sandık yani 150 tonluk üretim kapasitesiyle dünyanın dördüncü büyük afyon üreticisiydi.[48] İmparatorluğun 1907 senesinde belirtilen miktarda afyon üretmesine rağmen, yine Amerikan raporlarında, bu miktarın diğer senelere oranla çok düşük seviyede olduğu belirtilmiştir. Uygun iklim şartlarının ve gerekli üretim koşullarının sağlandığı bir sene de 5.000 ila 6.000 sandık arasında yani 320-350 ton arası afyon üretimi yapan Osmanlı İmparatorluğu, çok iyi geçen bir üretim senesinde ise 8.500 sandık yani yaklaşık 540 ton afyon üretim kapasitesine sahipti. Bu

46 UNODC, *Drug Control*, s. 7.

47 Kağıtçı, *Afyon*, s. 29.

48 1907 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun 2.300 sandık olarak belirtilen afyon üretimi, *Aylık Mecmua*'nın 10. sayısında 4.500 sandık olarak belirtilmektedir (*Aylık Mecmua*, "Afyon", X (Nisan 1928), s. 15)

rakamlar da 1907 senesinde elde edilen 2.300 sandık afyon üretiminin çok düşük seviyede kaldığının bir kanıtıdır.[49]

1900 yılında 7.000 sandık üretim kapasite sahip olan Osmanlı İmparatorluğu 1909 yılına kadar inişli çıkışlı bir grafik sergilese de on yıllık periyotta ortalama 4.755 sandık afyon üretim kapasite sahipti. Sahip olduğu yüksek üretim kapasitesinden dolayı Osmanlı İmparatorluğu, Şanghay'da toplanacak olan konferansa davet edilmişti. Fakat konferansa davet edilmesine rağmen katılmayan tek devlet de Osmanlı İmparatorluğu olmuştu.[50]

Osmanlı İmparatorluğu'nun delege göndermeyi kabul etmediği bu konferansta, katılımcı ülke delegelerinin, konferans neticesinde kaleme alınacak bir metni onaylama yetkilerinin olmamasından dolayı, konferansın devam edip etmeyeceği konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda katılımcı delegelerin devletleri adına danışman sıfatıyla hareket etmeleri kabul edilmiştir.[51] Konferansta Amerikalıların ağırlıklı olarak savundukları fikir, tıbbi ihtiyaçlar dışında afyonun üretim, tüketim ve ticaretinin yasaklanması, bu gerçekleşmiyorsa sınırlandırılmasıydı. Çünkü Amerikalı yetkililerin raporlarına göre ülkelerine yapılan afyon ithalatının %94'ü ülkelerinde yaşayan 118.000 yetişkin Çinli erkek işçiler tarafından tüketilmekteydi ve yıllık kişi başı tüketim oranının 1,22 kg civarında olduğu belirtilmekteydi.[52]

Konferans sonunda kaleme alınan metinde, Çin Hükümeti'nin afyon üretim ve tüketiminin yasaklanması konusundaki çabaları katılımcı devletler tarafından takdir edilmişti ve Çin'in bu tecrübesinden, katılımcı devletlerinde faydalanarak kendi yönetimleri altındaki yerlerde afyon üretim ve tüketimini yasaklamaları tavsiye edilmekteydi. Konferansta ayrıca afyon ithalini yasaklayan ya da yasaklama istediğinde olan devletlere ihracatçı ülkelerin yardımcı olması, ham ve hazır afyon ihracatını bu devletlere yapma-

49 UNODC, *Durg Report,* s. 181.

50 UNODC, *Drug Control,* s. 33.

51 UNODC, *Drug Control,* s. 33.

52 UNODC, *Durg Report,* s. 183.

maları tavsiye edilmekteydi. Ayrıca bu devletlere yapılacak olan afyon ihracatına da izin vermemeleri isteniyordu. En nihayetinde komisyon, afyonun faydaları ve zararları konusunda bilimsel bir çalışmanın yapılmasını ve elde edilecek sonuçlarında katılımcı devletlere bildirilmesini talep etmişti.[53]

Şangay Konferansı'na katılan delegelerin onaylama yetkilerinin bulunmamasından dolayı alınan kararlar bir temenni niteliğinde olup devletleri bağlayıcı bir özelliğe sahip değildi. Her ne kadar delegelerin yetkisizliği sıkıntı kaynağı olsa da afyon üretimi ve tüketimi konusunda mücadeleye devam etmek isteyen devletler açısından bu konferans önemli bir adımdı.

Birinci Lahey Afyon Konferansı

Şanghay Konferansı'nın hukuki ve tavsiye edici durumunu bir adım daha öteye taşımak ve katılımcı devletleri hukuki bir yaptırımla afyon konusunda tedbirler almaya zorlamak gerekiyordu. Bu amaçla yeni bir konferans toplanması konusu gündemde tutuldu. Şanghay'da olduğu gibi bu konferansa da Amerika Birleşik Devletleri ön ayak oldu ve afyon üreten ülkeleri konferansa davet etti.

1911 yılı Aralık ayında Hollanda'nın Lahey kentinde toplanması planlanan uluslararası konferansa belli başlı afyon üretici ve tüketicisi olan devletler davet edildi. Osmanlı İmparatorluğu bu konferansa da çağrıldı ve çağrıyı Hollanda ve Amerika büyükelçileri yaptı. Büyükelçilerin yapmış oldukları teklif, Osmanlı İmparatorluğu yönetimi ve Lahey Büyükelçiliği arasında yapılan yazışmalar ile değerlendirilmiştir. Yapılan uzun değerlendirmeler sonucunda şu karara varıldı: Önemli ihraç maddelerinden biri olan afyonun, 26 Şubat 1909 tarihinde Şanghay Konferansı sonunda alınan kararlar uyarınca, ziraatinin kontrol altına alınması ve üretiminin sınırlandırılması yönündeki görüşler, Osmanlı İmparatorluğu tarafından uygulanırsa uzun vadede telafisi mümkün olmayan ekonomik sıkıntılara yol açacaktır. Lahey Konferansı'nda, 1909 Şang-

53 Şanghay Konferansı anlaşma metni için bkz. Kayıhan, *Afyon,* s. 41-42; Şerif, *Türkiyede ve Dünyada,* s. 126-132; UNODC, *Durg Report,* s. 184-185.

hay Konferansı'nda alınan tavsiye niteliğindeki kararların hukuki bir yaptırımla uygulanması amaçlanmaktadır ve bundan dolayı konferansa katılmak Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari menfaatlerine hiçbir fayda sağlamayacaktır.

Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun Lahey Konferansı'nda alınması muhtemel kararları düşünmek yerine ekonomik açıdan çözmesi gereken daha büyük bir sorunu vardı. Çin Hükümeti, 17 Temmuz 1911 tarihinde almış olduğu bir karar ile Hindistan'dan afyon ithalini yasaklamıştı. Bu kararın Osmanlı Hükümeti'ne yansıması ise çok ilginçti; çünkü Çin Hükümeti, Hint afyonları tanımının içerisine İran ve Osmanlı afyonlarını da dahil ederek yasak kapsamını genişletmişti.[54] Bu yasağı Çin Hükümeti yerine Alman Büyükelçisi'nin 11 Eylül 1911 tarihli notasında şifahi olarak bildirmesi de konunun dikkat çeken bir başka yönü idi. Yaşanan bu gelişme üzerine hemen harekete geçen Osmanlı yönetimi, yasaklamadan kaynaklı olarak dış ticaretin ne derece etkileneceği hakkında, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden 12 Kasım ve 10 Aralık 1911 tarihlerinde bilgi istemiştir. Örnek olarak alabileceğimiz Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) ve Kudüs ticaret odalarının verdikleri cevap çok açık ve durumu özetlemekteydi: Çin'in kararı imparatorluğu bir hayli zarara uğratacaktır.[55]

Çin'in tek taraflı yasaklama kararı bu ülkenin Osmanlı İmparatorluğu ile diplomatik ilişkiler kurmamış olmaması nedeniyle hukuki dayanaktan yoksundu. Buna karşın Osmanlı yönetiminin her ne olursa olsun bir tedbir alması gerekmekteydi. Alınması düşünülen ilk tedbir, Çin Hükümeti'nin almış olduğu kararı zorla geri çevirtmekti; fakat bunun Osmanlı İmparatorluğu ile Çin Hükümeti arasındaki ticari ilişkileri ne derece etkileyeceği bilinemiyordu. İkinci tedbir ise, Ticaret ve Ziraat Nazırı'nın vereceği bir karar ile Osmanlı'nın ticari olarak zarara uğramasını engellemek için Alman Büyükelçiliği'nin sorunun çözümü adına Pekin'de fa-

54 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişâre Odası (HR. HMŞ. İŞO), 148/8. Ek 6: 20 Kânunuevvel 1327/2 Ocak 1912.

55 BOA, HR. HMŞ. İŞO, 148/6, Ek. 2: 18 Kânunuevvel 1327 / 31 Aralık 1911.

aliyetlerde bulunması istenecektir.[56]

Çin Hükümeti'nin almış olduğu yasaklama kararı daha gündemde değilken, Osmanlı İmparatorluğu'nun Lahey Büyükelçiliği ile yapılan yazışmalar neticesinde konferansa katılmama kararı alındı ve bu karar 9 Ekim 1910 tarihinde İstanbul'daki Amerika elçisine iletildi.[57] Bu karara rağmen Osmanlı İmparatorluğu konferansla ilgisini tamamen kesmedi. Yapılan görüşmeler ve bu görüşmeler sonucunda alınan kararlar Lahey Büyükelçiliği aracılığıyla Hariciye Nezareti'ne ulaştırılacaktı.[58] Nitekim Lahey Büyükelçiliği'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 23 Aralık 1911 tarihli yazıda konferans müzakerelerinin birer özetinin istenildiği takdirde Sadrazamlığa da gönderileceği bildirildi.[59]

Uzun süredir ekonomik sıkıntılar çeken ve elli yılı aşkın süredir de dış borçlarla ülke ekonomisini ayakta tutmaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu, en önemli ihraç maddelerinden tütün, buğday, arpa, kuru üzüm, incir ve ham ipekten sonra yedinci sırada yer alan, afyon gelirlerinden olmak istemiyordu.[60] Bunun yanı sıra 1911-1912 senelerinde afyonun kilo fiyatının 249 kuruşu kadar çıkması ondan elde edilen gelirleri daha kârlı hale getirmişti. Fiyatlardaki bu artış Osmanlı İmparatorluğu'nu afyon gelirlerine daha da bağımlı yapmıştı.[61]

Osmanlı İmparatorluğu'nun belirtilen gerekçelerle katılmadığı Birinci Lahey Konferansı adıyla anılan bu toplantıya Birleşik Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya, Japonya, Avusturya-Macaristan, Rusya, İran, Tayland, Hollanda, Portekiz ve Çin delegeleri katılmışlardı. Konferansın başlaması ile birlikte afyon ihracat eden devletler ile ithal eden devletlerin delegeleri arasında yapılan görüşmelerde anlaşmazlıklar ortaya çıktı. En önemli

---

56 BOA, HR. HMŞ. İŞO, 148/8, Ek. 6: 20 Kânunuevvel 1327 / 2 Ocak 1912.

57 BOA, HR. HMŞ. İŞO, 148/6, Ek. 4: 20 Nisan 1327 / 3 Mayıs 1911.

58 BOA, HR. HMŞ. İŞO, 148/6, Ek. 3: 31 Mart 1327 / 13 Nisan 1911.

59 BOA, HR. HMŞ. İŞO, 148/8, Ek. 8: 21 Kânunuevvel 1327 / 3 Ocak 1912.

60 Çolak, "Afyon Ziraati ve Ticareti", s. 514.

61 Çolak, "Afyon Ziraati ve Ticareti", s. 523.

anlaşmazlık nedeni Şanghay Konferansı'nda alınan tavsiye hükmündeki kararların ne afyon ihraç eden ne de afyon ithal eden devletler tarafından uygulanmamasıydı. Ayrıca afyon ihraç ve ithal eden devletlerin tamamının konferansa katılmaması, konferansın meşruiyetinin sorgulanmasına neden olmuştu.

Konferansta 1907 yılında Çin ve İngiltere arasında imzalanan Çipu Anlaşması'nın ihlali de ele alındı. 1911 yılında Çin'de yaşanan devrim dolayısıyla, haşhaş ekiminin kısıtlanması hakkında yayınlanan ferman hükümlerine ve İngiltere ile imzalanan Çipu Anlaşması'na artık uyulmuyordu. Çin delegeleri ülkenin bazı bölgelerinde haşhaş ekimine yeniden başlandığını; fakat kısa süre içerisinde bu bölgelerde de haşhaş ekiminin sınırlandırılacağını bildiriyorlardı. İngiltere ise Çipu Anlaşması uyarınca Hint afyonlarının Çin'e ihracını yasaklamıştı. Fakat Çin'in bu anlaşmayı ihlal etmesinden dolayı anlaşmanın yürürlükten kalktığını ve Hint afyonlarının Çin'e ihracının önünün açıldığını savunuyordu. Bu gerekçeyle İngiltere Hükümeti, Hint afyonlarının ihracını engelleyecek herhangi bir anlaşmaya imza atmaya taraftar değildi ve sadece afyon içerikli ilaç imalatından vazgeçebileceğini beyan ediyordu.[62]

İngilizlerin bu kararı almasındaki en önemli neden, ilaç sektörünün 250.000 sterlin gibi düşük bir gelir getirmesiydi. Bu meblağ Hint afyonlarının ticaretinden elde edilen gelirin yanında çok düşük kalıyordu ve Hint afyonlarından elde edilen ihracat geliri İngilizler için vazgeçilemeyecek bir rakama ulaşmıştı.[63] İngilizlerin bu çıkışı konferansın işleyişi ve karara varılması noktasında güçlüklere neden oldu. Ayrıca ham kokain ve koka yaprağı üreticisi Orta ve Güney Amerika ülkelerinin özellikle de Peru'nun anlaşmaz tutumu da konferansı içinden çıkılmaz bir hale soktu. Tarıma dayalı üretimin olduğu bu ülkelerde ham kokain ve koka yaprağı ticareti önemli bir ekonomik faaliyet alanıydı ve sınırlandırmalardan dolayı yaşanacak ekonomik sıkıntıları bahane ede-

62 Kayıhan, *Afyon,* s. 44.

63 Kayıhan, *Afyon,* s. 44.

rek anlaşmayı imzalamaya sıcak bakmamaktaydılar. Bu ülkelerin yanı sıra uyuşturucu madde ve ilaç sanayisine özellikle de Bayer gibi morfin ve eroin üretiminde önemli bir yere sahip fabrikalara ev sahipliği yapan Almanya, konferansta yapılan görüşmelerde ön plana çıkan görüşlerin kendi ticari çıkarları ile uyuşmamasından dolayı anlaşma metninin imzalanması sırasında anlaşmaz bir tutum içerisine girmişti.

Farklı görüşlerin dile getirildiği konferans Fransa, Portekiz ve Almanya'nın desteğini alan İngiltere'nin istediği biçimde neticelendi ve 23 Ocak 1912 tarihinde anlaşma metni imzalandı. Altı ana başlıkta, toplam yirmi beş maddeden oluşan anlaşma metninde ham afyon, hazırlanmış (işlenmiş) afyon, tıbbi afyon ve Çin ile afyon ticareti yer almaktadır. Bu konuların yanı sıra ilerleyen süreçte anlaşma metnini imzalayacak devletlerin afyon konusunda hukuki altyapılarını nasıl oluşturmaları gerektiği de açıklanmıştır.[64]

Lahey'de 1912 yılında imzalanan anlaşmanın diğer ülkeler tarafından onaylanması işinin takibi ise ev sahibi Hollanda Hükümeti'ne bırakıldı. Lahey Anlaşması ile katılımcı delegelere, kendi hükümetlerine sunmak üzere anlaşma üzerinde değişiklik yetkisi verilmesi de önemli bir adım olmuştur. Ancak sözleşme katılımcı ülkelerin ticari çıkarlarının gölgesinde kaldı. Bu ülkelerin tamamı vergi ve benzeri ticari gelirlerini kaybetmek istemiyordu. İngiltere, Hindistan'dan afyon alıp Çin'e satmaya tekrar başlamıştı. Fransa, Hindiçini'ndeki faaliyetlerini dışarı da tutarak anlaşmayı imzalamıştı. Almanya ise ekonomik nedenleri öne sürerek anlaşmayı imzalamamıştı.[65]

Konferans sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun beklediği kararlar kaleme alınmıştı. Anlaşma metninde yer alan maddelerde de görüldüğü üzere, afyon ihraç eden ülkelerin afyon ithalatını yasaklayan ya da yasaklamaya hazırlanan devletlere afyon ih-

64 *Resmi Gazete*, "La Haye ve Cenevre Afyon Mukavelenameleri İle Protokollerinin Tasdikine Dair Kanun", Sayı: 2314, s. 74-131.

65 Erdinç, *Overdose Türkiye*, s. 31-32.

raç etmemeleri[66] ve hazırlanmış afyonun ihraç ve ithalinin katılımcı devletlerin tamamı tarafından yasaklanması[67] üzerinde anlaşılmıştı. Anlaşmanın sadece bu iki maddesi dahi Osmanlı İmparatorluğu'nun afyon ihracını sonlandırarak ve bu ticaretten elde edeceği gelirlerden feragat etmesini gerektirecekti. Afyon ticaretinden dolaylı veya doğrudan yüksek gelirler elde eden İngiltere, Fransa, Portekiz ve Almanya da kendi ticari çıkarlarını ön planda tutarak bu anlaşmayı imzalamaya yanaşmamışlardır. Ancak anlaşmanın sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi için bütün ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin, özellikle de yüksek üretim kapasitesine sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun anlaşmayı imzalaması gerekmekteydi.

İkinci Lahey Afyon Konferansı

1912 yılında Hollanda'nın Lahey kentinde toplanan ve Birinci Lahey Konferansı adı ile anılan konferans, yapılan görüşmeler sonucunda imzalanan anlaşma uyarınca yürütme yetkisini de ev sahibi Hollanda Hükümeti'ne devretmişti. Bu amaçla Hollanda Hükümeti, konferansta temsil edilmeyen Avrupa ve Amerika devletlerini anlaşma metnini imzalamaları amacıyla, Lahey'e gerekli imza yetkilerinin verildiği bir delegeyi görevlendirmeleri hususunda davette bulunacaktı. Bu delegeler tarafından imzalanacak her anlaşma metni için de "konferansta temsil olunmayan devletlerin imzaları zabıtnamesi" adı ile bir belge düzenlenecek ve asıl anlaşma metnine eklenecekti. Bu zabıtname ile Hollanda

66 İlgili madde şöyledir: "Fasıl 1, Madde 3. Eğer mevcut tedbirler ile keyfiyet daha evvel bir kaideye raptedilmemiş ise.

Âkitler Devletler:

a) Ham afyonun ithalini menetmiş olan memleketlere bu maddenin ihracına mâni olmak için,

b) Ham afyon ithalâtını tahdit eden memleketlere bu maddenin ihracını murakabe etmek için tedbirler ittihaz edeceklerdir. (*Resmi Gazete,* "La Haye ve Cenevre", s. 76)

67 İlgili madde şöyledir: "Fasıl 2, Madde 7, Âkitler Devletler mustahzar afyon ihraç ve ithalini yasak edeceklerdir. Bununla beraber mustahzar afyon ihracını derhal yasak etmeye henüz hazırlanmamış bulunanlar mümkün olduğu kadar bu ihracı çabuk yasak edeceklerdir. (*Resmi Gazete,* "La Haye ve Cenevre", s. 77)

Hükümeti, her ay bütün imzacı devletlere yeni katılımlar hakkında bilgi verecekti.[68] Belirtilen işlemlerin yapılması, anlaşmaya katılan devletlerin anlaşma metni üzerinde işbirliğini tam anlamıyla sağlamak ve yeni fikirler üzerinde görüşmek amacıyla, Hollanda Hükümeti tarafından tüm afyon üretici ve tüketicisi devletlere davette bulunulmuştu. Hollanda Hükümeti'nin bu daveti uyarınca 1 Temmuz 1913 tarihinde Lahey'de yeni bir konferans düzenlendi.

İkinci Lahey Konferansı olarak adlandırılacak bu konferansta, müzakerelerin genel seyri afyon yerine kokain üzerine olmuştur. İngiltere Hükümeti'nin kokain üreticisi Peru'nun Birinci Lahey Konferansı anlaşma metnini hala imzalamaması nedeniyle anlaşmanın sağlıklı bir şekilde yürüyeceği konusunda çekincelerinin olduğunu belirtildi. İngiltere Hükümeti, Peru'nun bu tutumuna ek olarak, anlaşmaya taraf olan devletlerde bulunan uyuşturucu madde işleyen fabrika sahiplerinin, anlaşma metnini imzalamayan devletlerin sınırları içerisinde uyuşturucu madde işleyen fabrikalar açarak, devletlerinin imzaladıkları Lahey Anlaşması ile yükümlülük altına girdikleri bu yaptırımlardan kurtulabileceklerini ileri sürmüştür. İngiltere Hükümeti, kendisinin de imzalamadığı anlaşma metninde eleştiri oklarını bu iki soruna çevirerek kendisini kenarda tutmaya çalışmaktaydı. Çünkü 1911 yılında Çin'de yaşanan devrim sonucunda Çipu Anlaşması'nın yürürlükten kalktığını belirterek, Hindistan'dan Çin'e afyon ticaretine tekrar başlamıştı ve bu ticaretten elde ettiği gelirden kısa vadede vazgeçmek İngiltere'nin ticari çıkarları için uygun değildi.

İngiltere'nin eleştiri oklarından nasibini alan devletlerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu, 1912 yılında başlayan Balkan Savaşı nedeniyle siyasi ve ekonomik anlamda kriz yaşıyordu ve zaten kötü olan ekonomik durumu daha da kötüleşmişti. Böyle bir atmosferde önemli gelir kaynaklarından biri olan afyonun üretimi ve ticaretini sınırlandıracak ya da sonlandıracak herhangi bir yükümlülük altına girmeye yanaşmaması çok doğaldı. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu, ikinci kez davet edildiği Lahey Konferansı'na katılmamıştır.

---

68 *Resmi Gazete,* "La Haye ve Cenevre", s. 80.

Yaşanılan bu gelişmeler ve Lahey'de yapılan görüşmeler sonucunda, İkinci Lahey Konferansı adını alan bu konferansta da tüm üretici ve tüketici devletlerin katılımı sağlanamamış oldu. Sadece aşağıda maddeler halinde belirtilen görüşler onaylandı:[69]

> 1- Anlaşma metnine katılan yeni devletlerin tasdiknameleri şimdiden Lahey'e verilebilir.
>
> 2- Hollanda Hükümeti, anlaşmaya katılmayı reddeden devletleri yeniden davet edecektir.
>
> 3- 31 Aralık 1913 tarihine kadar anlaşma metnine tüm üretici ve tüketici devletlerin katılımı gerçekleşmezse, anlaşmanın mevcut katılımcılar çerçevesinde yürürlüğe girip girmemesi konusunda karar vermek üzere bir konferans daha toplanacaktır. Toplanacak yeni konferansa davet, Hollanda Hükümeti tarafından yapılacaktır.

Üçüncü Lahey Afyon Konferansı

Gerek Birinci Lahey ve gerek İkinci Lahey Konferansı'nda, katılımcı devlet sayısının beklenenin altında olmasına karşın, başta afyon olmak üzere uyuşturucu maddeler konusunda geniş çaplı bir fikir birliğine varılması amaçlanmıştır. Bu konuda İkinci Lahey Konferansı sonucunda görüş birliğine varılan ve yukarıda da belirtilen madde ile 31 Aralık 1913 tarihine kadar katılımlar eksik olursa Hollanda Hükümeti'nin vereceği kararla yeni bir konferans toplantıya davet edilebilecekti. İşte bu karar uyarınca 15 Haziran 1914 tarihinde Lahey'de yeni bir konferans toplandı ve 25 Haziran'a kadar devam eden görüşmeler neticesinde bir anlaşma imzalandı.

İkinci konferansta İngiliz Hükümeti'nin eleştirilerine muhatap olan kokain üreticisi Peru, bu konferansta Lahey Anlaşması'nı imzaladı. Peru'nun yanı sıra İsviçre, Bolivya, İsveç ve Norveç Hükümetleri de Lahey Anlaşması'na dahil oldular. Şanghay Konferansı'ndan itibaren o güne kadar gerçekleştirilen üç uluslararası konferansta liderlik yapan İngiltere, en sonunda Lahey

69 Kayıhan, *Afyon*, s. 47-48.

Anlaşması'nı imzalamaya hazır olduğunu açıkladı. Daha önceki üç uluslararası konferansa da çağrılan Osmanlı İmparatorluğu, savaşlarla geçen iki sene sonunda ekonomisinin içinde bulunduğu darboğazı daha da kötüleştirmemek adına bu konferansa da katılmadı.

Konferans sonunda anlaşmayı imzalayan bütün katılımcı devletler, 31 Aralık 1914 tarihine kadar anlaşma metninde belirtilen kararları uygulanmaya başlayacaktı.[70] Gerçi alınan kararlar tatmin edici değildi. 1909 Şanghay Konferansı'ndan Üçüncü Lahey Konferansı'na kadar dört uluslararası konferans düzenlenmiş olmasına rağmen afyonun üretimi ve tüketimini sınırlayıcı ya da yasaklayıcı tedbirleri almak konusunda istenilen neticeye bir türlü ulaşılamamıştı. Devletlerin ekonomik çıkarları konferans kararlarının uygulanmasının önündeki en büyük engel olmakta ve bu konuda her ülke kendi çıkarlarını düşünmekteydi.

Katılımcı devletlerin anlaşmaz tutumlarından dolayı tam olarak uygulanamayan Lahey Afyon Konferansları anlaşma metinleri, Üçüncü Lahey Konferansı'nda alınan karar uyarınca 31 Aralık 1914 tarihinden itibaren uygulanmaya başlanacaktı. Fakat bu düşünce faaliyete geçemeden 28 Temmuz 1914 tarihinde Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte rafa kaldırılmıştır. Bu tarihten sonra anlaşma metinlerine ne yeni bir ülke katılmış ne de katılımcı ülkelerin anlaşma metinlerinde yükümlülük altına girdikleri maddelerin uygulanmaları sağlanmıştır. Savaş zamanında morfin ve ağrı kesicilerin tüketiminde yaşanan artış bu konudaki engelleyici tedbirler yerine teşvik edici uygulamalara dönüşmekte, morfin ve ağrı kesici üretiminde artışlar yaşanmaktadır.

Yaşanan tüm bu gelişmeler sonucunda Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri, 31 Aralık 1914 tarihinden itibaren uygulanmaya

---

70 "Madde 3. Konferans tarafından tayin edilecek bir tarihte bütün mümzi Devletler henüz tasdiknamelerini tevdi etmemişler ise, o tarihte tasdiknameleri tevdi edilmiş olan mümzi Devletler için mukaveleyi meriyete koymak caiz olacaktır. Bu tarihten sonra tasdiknamelerini peyderpey tevdi edecek olan mümzi Devletler dahi ayni salâhiyeti haiz olacaklardır.
Madde 4, 3 rakamında gösterilen tarih 31 Kânunuevvel 1914'tür". (*Resmi Gazete,* "La Haye ve Cenevre", s. 87)

başlanacağı taahhüt edilen, Lahey Afyon Konferansları anlaşma metinlerini mağlup devletlere baskı yoluyla uygulatmak istemiştir. Bu amaçla savaş sonunda mağlup devletlerle imzalanan her barış anlaşması metnine Lahey Afyon Konferansları neticesinde alınan kararlar da eklenmiştir. Almanya ile imzalanan Versay Anlaşması'nın 295. maddesi, Avusturya ile imzalanan Sen Germen Anlaşması'nın 247. maddesi, Macaristan ile imzalanan Triyanon Anlaşması'nın 230. maddesi, Bulgaristan ile imzalanan Neuilly Anlaşması'nın 147. maddesi ve Osmanlı İmparatorluğu ile imzalanan Sevr Anlaşması'nın 280. maddesinde yer alan kararlar uyarınca savaşta yenilmiş olan devletler, Lahey Afyon Anlaşması metinlerini kabul etmeye mecbur bırakılmışlardır.[71] Böylece, bir kalem darbesiyle, 1912 Lahey Anlaşması'nın şartları, Birinci Dünya Savaşı sonrasında üretici ve tüketici yaklaşık 60 ülke ve bölgenin katılımı ile ilk uluslararası afyon anlaşması olarak önem kazanmıştır. Katılımcı sayısı 1949 yılı itibarıyla 67'ye yükselmiştir.[72]

Sonuç

Tarih boyunca üretilen ya da icat edilen her yeni ürün insanlık yararına olan etkisi kadar verdiği zararla anılabilmektedir. Bu ürünlerden biri de binlerce yıldır ziraati yapılan haşhaş bitkisidir. Sağlık alanında kullanılarak insanlığa büyük yararlar sağlayan bu bitki ve kendisinden üretilen afyon, bağımlılık yapan etkisi nedeniyle her anlamda yıkıma yol açmıştır. Haşhaş ve afyonun bir ilaç olarak kullanılması, keyif veren madde olarak kullanılmasıyla aynı zamana denk gelmiştir.

Haşhaş ve afyonun bu olumsuz özelliği, ekonomik getirisinin büyüklüğü nedeniyle sürekli göz ardı edilmiştir. Fakat 19. yüzyılın sonlarından itibaren bazı ülkelerde bağımlılığın getirdiği toplumsal sorunlar ekonomik getirinin ikinci plana atılmasına gerekçe olmuştur. Sonrasında insanlık için gerekli olan bu maddenin sadece tıbbi alanda kullanılması ve diğer alanlarda yasaklanması yönünde bir fikir birliği doğmuş, Amerika ve Çin'in önderliğinde görüş-

---

71 Kayıhan, *Afyon,* s. 49.

72 UNODC, *Drug Control,* s. 51.

meler yapılması düşünülmüştür. 1909 yılında Şanghay ve 1912, 1913 ve 1914 yıllarında Lahey kentlerinde bir dizi uluslararası konferans düzenlenmiştir. Konferansların amacı haşhaş ziraati ve afyon ticaretinin sadece tıbbi ihtiyaç doğrultusunda belirlenmesi ve bu ihtiyaçlar çerçevesinde üretilmesini uluslararası bağlamda gerçekleştirmekti. Böylece üretim kontrol altına alınacak ve uyuşturucu bağımlılığı engellenecekti.

Hedefler net bir şekilde belirtilmiş olmakla birlikte, ne konferanslara katılan ne de konferansların sonunda oluşturulan metne imza koyan devletler bu amaç uğruna samimi bir şekilde hareket etmediler. Sadece Çin ve Amerika, bu konuda en çok sıkıntı yaşayan devletler oldukları için, konferans kararlarına uyma yönünde olumlu adımlar attılar. Konferanslar sonunda gerçekleştirilecek küçük bir hamle bile onlar için sorunun çözümü yolunda büyük bir adımdı. İki ülkenin kararlı tutumunun tam tersi olarak Osmanlı İmparatorluğu gibi afyon üreticisi bazı ülkeler konferanslara katılmadılar. Osmanlı İmparatorluğu, içinde bulunduğu borç ekonomisi ve krizlerin yanı sıra o dönemde Balkan topraklarında yaşanan savaş nedeniyle alınan kararları uygulamak bir yana davet edildiği konferanslara delege dahi göndermedi. İhraç maddeleri arasında önemli bir yer tutan afyonun üretimi ve ticaretini sınırlandıracak ya da sonlandıracak herhangi bir yaptırımı onaylamak gibi bir lükse sahip değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tavrı yanında konferanslara da katılan İngiltere'nin durumu ilginçti. İngiltere'nin kendi çıkarları doğrultusunda Hint afyon ticaretini azaltmak bir yana teşvik etmesi ise konferansların önündeki en büyük engellerden biriydi. Çünkü dünyanın en büyük afyon üreticisi olan Hindistan'dan ihraç edilen afyonlar başta Çin ve Amerika olmak üzere konferansın toplanmasında ön ayak olan devletlerin sıkıntılarının kaynağı durumundaydı. Bu afyonlara bir de Osmanlı afyonu eklenince sıkıntının boyutu bir hayli genişlemişti.

Çin ve Amerika afyon üretim ve ticaretini kontrol altına almak adına çaba sarf ettiler ama amaçlarına ne Şanghay'da ne de Lahey'de yapılan afyon konferanslarında ulaşabildiler. Devletlerin uzlaşmaz tutumlarının yanı sıra Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması

bu konudaki girişimleri tamamen durdurdu. Savaş gereksinimlerinin başında gelen ağrı kesicilerin tüketimi artınca doğal olarak ham madde kaynağı afyonun da üretimi arttı. Konferansların düzenleyicisi ve alınan kararların destekçisi ülkeler bile savaş şartları nedeniyle afyona ihtiyaç duydular. Kısacası ne suretle olursa olsun afyon, dönem dönem yasaklanmalarla gündeme gelse de insan hayatındaki önemini hiç bir zaman kaybetmemiştir.

Kaynakça

Booth, Martin, *Haşhaşdan Eroine Uyuşturucunun 6000 Yıllık Öyküsü,* İstanbul: Sabah Kitapları 1996.

Babaoğlu, Ali N., *Uyuşturucu ve Tarihi Bağımlılık Yapan Maddeler,* İstanbul: Kaynak Yayınları 1997.

Çelebi, Evliya, *Seyahatname,* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2006.

Devellioğlu, Ferid, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* 23. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları 2006.

Dewick, Paul M., *Medicinal Natural Products A Biosynthetic Approach,* West Sussex: John Wiley & Sons LTD. 2002.

Erdinç, F. Cengiz, *Overdose Türkiye,* İstanbul: İletişim Yayınları 2004.

Erhan, Çağrı, *Beyaz Savaş,* Ankara: Bilgi Yayınları 1996.

Gökay, Fahrettin K., *Sağlık Düşmanı Keyif Verici Maddeler,* Ankara: Milli Eğitim Basımevi 1948.

Gökten, Kerem, *Çin Yüzyılını Anlamak,* Ankara: Nota Bene Yayınları 2012.

Kağıtçı, Mehmet A., *Afyon,* İstanbul: Vakit Matbaası 1960.

Kayıhan, Siraceddin, *Afyon ve Diğer Uyuşturucu Maddeler,* İstanbul: Ahmet Sait Matbaası 1946.

Nazır, Bayram, *Dersaadet'te Ticaret,* İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları 2011.

Perdue, Peter C., *The First Opium War The Anglo-Chinese War of 1839-1842,* Massachusetts Institute of Technology, 2010.

Saka, Reşat, *Uyuşturucu Maddeler,* İstanbul: Cumhuriyet Matbaası 1948.

Serçe, Erkan, *İzmir 1905,* İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2000.

Şerif, Kamran, Afyon: *Türkiyede ve Dünyada,* Basım Yeri ve Yılı Bilinmiyor.

United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), *World Drug*

Report 2008, Vienna: United Nations Publication 2008.

UNODC, *A Century of International Drug Control*, Vienna: United Nations Publication 2009.

Çolak, Filiz, "Anadolu'da Afyon Ziraatı ve Ticaretine Dair İzlenimler", *The Journal of Academic Social Science Studies,* VI/1 (Adıyaman 2013), s. 513-529.

Fendoğlu, H. Tahsin, "Osmanlı A.B.D. Ticari İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi,* XIV (Ankara, 2002), s. 270-282.

Ermenekli Muharrir Nuri, "Afyon Ticareti", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası,* XIV (1 Teşrin-i Evvel 1333 / 1 Ekim 1917), s. 216-217.

"Afyon", *Aylık Mecmua,* X (Nisan 1928), s. 14.-18.

"Havadis-i Mahalliye", *İzmir,* 6 Teşrin-i Evvel 1313 / 18 Ekim 1897, s. 7-8.

Baktır, Mustafa, "Afyon", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* I (İstanbul 1998), s. 442-443.

Kastamonu Vilayeti Ziraat Müdürü Ahmet Hilmi, Afyonculuk, Kastamonu Matbaası, 1331.

Koçu, Reşat Ekrem ve Mehmet Ali Akbay, "Afiyon, Afiyoncular", *İstanbul Ansiklopedisi*, I (İstanbul 1958), Tan Matbaası, s. 228.

Koçu, Reşat Ekrem ve Mehmet Ali Akbay, "Afiyon Tiryakiliği Yasağı", *İstanbul Ansiklopedisi*, I (İstanbul 1958), Tan Matbaası, s. 228-229.

Muallim Fazıl, "Haşhaş Ziraati ve Afyonun Ehemmiyeti", *Yeni Çiftçilik,* nr. 60-10 (1 Nisan 1341/ 1 Nisan 1925), s. 658-660.

Hüdavendigar Vilayeti Celilesi Ziraat ve Nafia Müdürü Sabık Ref'etlü Amasyan Efendi'nin Afyon Tohumu Zira'ına Dair Kaleme Aldığı Layihadır, Basım Yeri ve Yılı Bilinmiyor.

Hüdavendigar Vilayeti Ziraat Müdürü Ali Haydar, Haşhaş Ziraati, Ticaret ve Ziraat Nezareti Kütüphanesi, Dersaadet: Matbaa-ı Osmaniyye, 1330.

Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyye Müdüriye-

ti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği,* Basım Yeri ve Yılı Bilinmiyor.

La Haye ve Cenevre Afyon Mukavelenameleri İle Protokollerinin Tasdikına Dair Kanun, *Resmi Gazete,* 2314 (26/1/1933).

BOA, HR.HMŞ.İŞO, 148/8.

Friedrich Wilhelm Sertürner, "Morphine", *http://opioids.com/morphine/wilhelm-serturner.html,* (Erişim 9 Nisan 2015).

Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Uyuşturucu Başta Olmak Üzere Madde Bağımlılığı ve Kaçakçılığı Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan* Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, Ankara: Kasım 2008.